

Marcin Łączek

Znaczenie wychowania w rodzinie

Rodzina jest podstawowym środowiskiem życia i wychowania młodego pokolenia.

Jest tak dlatego, że rodzina jest pierwszą grupą, której członkiem staje się człowiek od razu w momencie urodzenia. Wpływy i oddziaływania rodziny dokonuje się w okresie szczególnej podatności człowieka na wpływy i oddziaływania środowiska, a ich rezultaty są wówczas szczególnie trwałe. We wczesnych okresach rozwoju człowieka rodzina jest właściwie jedyną grupą wpływającą i oddziałującą na niego bezpośrednio [Czapów, 1968: 7].

Konieczne wydaje się w tym miejscu zwrócenie uwagi na znaczenie pojęcia wychowania. W ujęciu pedagogicznym przez wychowanie rozumie się poczynania planowe, przemyślane i zorganizowane. Taki charakter ma działalność wszystkich instytucji powołanych w celu kształtowania osobowości dziecka i młodzieży, rozwijania ich intelektu, przygotowania do wykonywania określonego zawodu. Dążenie do elementarnego zharmonizowania celów i zadań, zasad i metod postępowania wychowawczego wszystkich instytucji jest w pełni uzasadnione. Pragnie się przez to stworzyć młodemu pokoleniu warunki jak najbardziej harmonijnego i wielostronnego rozwoju korzystnego nie tylko dla jednostki, ale również dla całego społeczeństwa, którego ta jednostka jest nierozłączną i autonomiczną częścią.

W węższym ujęciu i w odniesieniu do dziecka w wieku przedszkolnym przez wychowanie rozumiemy proces kształtujący uczucia dziecka, wolę, charakter, umiejętność współżycia społecznego [Siemek, 1982: 17].

Wychowanie postrzegamy jako jeden z ważniejszych aspektów procesu kształtowania się człowieka – jednostki ludzkiej w toku jej osobniczego życia, od początku (poczęcie, narodziny) do śmierci [Janke, 1995: 28].

Wychowanie nie jest niczym innym, jak kształtowaniem dziecka – człowieka i to nie tylko w znaczeniu rozwoju, jako gatunku, ale także w znaczeniu doskonalenia indywidualnego we wszystkich wymiarach i dziedzinach życia w kierunku kształtowania osoby ludzkiej [Pecyna, 1998: 140].

Całe życie rodzinne jest wychowaniem. Bez względu na to, czy jest to wychowanie zamierzone, czy podejmowane z przygotowaniem, czy niepodejmowane w ogóle, czy jest przemyślane, czy spontaniczne, impulsywne czy starannie kontrolowane, czy towarzyszy mu poczucie odpowiedzialności, czy zupełnie tego poczucia jest pozbawione [Sujak, 192: 142].

Najczęściej proces wychowania w środowisku rodzinnym ma charakter spontaniczny i naturalny [Pecyna, 1998: 70].

Wychowanie dzieci to prawdziwe wyzwanie rzucone rodzicom i wychowawcom [Budduplh, 1998: 15]

Nie jest hodowlą człowieka, ani wychowem. Nie jest także tylko samą pielęgnacją życia biologicznego. To proces zmierzający do ukształtowania psychicznego człowieka [Sujak, 1972: 153].

To włączenie się człowieka dojrzałego w proces rozwoju psychicznego, który rozgrywa się na jego oczach w człowieku mniej dojrzałym [Sujak, 1972: 153].

Celem wychowania jest kształtowanie umysłu dziecka, pielęgnacja oraz rozwijanie jego uczuć, wrażliwości, orientacji moralnej. Cały skomplikowany rozwój sfery emocjonalnej jest związany z uczuciami skierowanymi do innych ludzi [Siemek, 1982: 17].

To rodzina kształtuje wszystkie te cechy i dyspozycje dziecka, które decydować będą o jego przyszłym losie [Czapów, 1968: 8].

Warunkiem efektywnego wychowania rodzinnego, w tym stymulacji intelektualnej dziecka, jest wiedza pedagogiczna i psychologiczna rodziców z zakresu rozwoju i wychowania dzieci.

Wychowanie dzieci to sztuka stara jak świat, jednak aby czynić to właściwie, należy wydobywać z siebie najgłębiej ukryte możliwości oraz dodatkowo wesprzeć je pomocą z zewnątrz [Biddulph, 1998: 15].

Na wychowanie w rodzinie składają się czynności opiekuńczo-pielęgnacyjne rodziców względem dzieci (zapewnienie bezpieczeństwa, wyżywienia, ubrania i dachu nad głową) oraz czynności wychowawcze z zakresu wychowania fizyczno-zdrowotnego, umysłowego, moralno-społecznego, religijnego i estetycznego, jak również aktywność i działalność dzieci, najpierw głównie w postaci zabaw, stopniowo obejmująca wykonywanie różnorodnych zadań [Okoń, 1996: 323].

Proces wychowania jest spowodowaniem zmian w psychice jednostki. Przez zmianę rozumiemy zaistnienie w psychice pewnej nowości. Zmiany muszą posiadać wartość dodatnią i być możliwie trwałe [Narczewska, 2001: 18].

Tego samego zdania jest Cz. Czapów, według którego wychowanie zachodzi wówczas, gdy pod wpływem określonych nacisków społecznych kształtują się instrumentalne cechy czynności dziecka oraz jego ustosunkowanie do otoczenia i samego siebie, a także wtedy, kiedy występuje integrowanie mechanizmów regulacji czynności [Czapów, 1968: 19].

Rezultatem wychowania rodzinnego winna być jednostka uspołeczniona, związana uczuciowo z określonymi zbiorowościami, skłonna i zdolna do twórczego uczestniczenia w określonej kulturze [Czapów, 1968: 21].

Bardzo ważnym czynnikiem w rozwoju człowieka przez wychowanie jest wspólnota, a zwłaszcza wspólnota rodzinna [Sujak, 1972: 161].

Świadomość posiadania dla siebie rodziców i rodzeństwa oraz poczucie pewności, że nie jest się odrzuconym, że należy się do każdego z członków rodziny, wywiera ogromny wpływ na rozwój uczuć [Głaz, Grzeszek, Wiśniewska, 1996: 104].

Najlepsze potencjalne warunki rozwoju dziecka stwarza rodzina naturalna pełna, ze względu na obecność zarówno matki, jak i ojca.

To „my” jest posagiem na całe życie człowieka. Decyduje o jego przyszłej wartości społecznej i zdolności do życia we własnej, założonej przez siebie rodzinie. Wspólnota rodzinna przeżyta przez dziecko jest fundamentem do tworzenia wspólnot większych, szerszych. To właśnie ze wspólnoty rodzinnej wyrośnie z czasem przeżycie tej wspólnoty, jaką jest Ojczyzna [Sujak, 1972: 162].

Rodzina stanowi dla dziecka najlepsze naturalne środowisko rozwojowe dzięki możliwości otoczenia go indywidualną opieką i zaspokojenia potrzeb [Głaz, 1980: 19].

Istnieją potrzeby, na które odpowiedzieć może tylko rodzina. To w niej człowiek znajduje bezpośrednią, tylko dla siebie przeznaczoną akceptację i miłość [Kutiak, 1998: 24].

Zaspokajanie potrzeb zależy od postaw rodzicielskich, czyli od uczuciowego ustosunkowania się rodziców do dziecka. Są typy postaw, które sprzyjają zaspokajaniu potrzeb psychicznych dziecka i są takie, które utrudniają to zaspokajanie, a tym samym powodują częściową czy całkowitą tzw. deprawację. Zaspokajane jak i niezaspokajanie potrzeb wpływ na sposób zachowania dziecka i kształtowanie jego osobowości [Ziemska, 1969: 38].

Wpływ rodziny zaczyna się bardzo wcześnie wtedy, gdy psychika dziecka oznacza się dużą plastycznością. Ze względu właśnie na możliwość otaczania dziecka indywidualną opieką, środowisko rodzinne uważane jest za najlepsze naturalne środowisko rozwoju człowieka.

Zakres i charakter odpowiedzialności wychowawczej rodziny zmienia się w kolejnych okresach rozwoju dziecka, jednak największe możliwości wychowawcze rodziny są w przypadku małych dzieci. Dlatego psycholodzy często podkreślają, że okres od urodzenia do trzeciego roku życia dziecka jest szczególnie ważny dla całego rozwoju osobowości człowieka. Wychowanie przez rodziców w pierwszych etapach rozwojowych dziecka nie

może być zastąpione przez żaden inny rodzaj wychowania [Cudak, 1995: 24].

Rola jaką przypisujemy rodzinie wynika z tego, że jest to przede wszystkim środowisko rozwoju sfery emocjonalnej, osobowości oraz postaw moralnych.

Charakter ról społecznych członków rodziny, głównie rodziców, wpływa na kształtowanie się stosunków między dziećmi a rodzicami oraz rodzeństwem i wszystkimi innymi, z którymi styka się dziecko w ciągu swego życia. Różnorodne bowiem przejawy życia społecznego w rodzinie stwarzają różnorodne sytuacje, które warunkują wartościowanie doświadczeń, decydują o tym, w jaki sposób wychowanek poznaje i przeżywa rzeczywistość i jakie dobiera wzory, które stają się dla niego pociągające i zobowiązujące [Grochociński, 1980: 332].

Współczesna psychologia stwierdza, że u podstaw dojrzenia musi leżeć akceptacja własnej osoby, zgoda wewnętrzna na to, kim się jest. Ta z kolei jest warunkiem dojrzałej akceptacji drugiej osoby. Każdy człowiek tęskni za tym, by być odkrytym przez kogoś drugiego, by móc uwierzyć w siebie [Bula, 1984: 129].

Działanie rodziny rozpoczyna się zanim dziecko uwiadomi sobie, że istnieje świat pozarodzinny. Jaką rolę odegrało małżeństwo przy narodzeniu dziecka, taką przy jego wychowaniu odgrywa rodzina, która jest naturalnym środowiskiem jego życia i rozwoju [Styrna, 1984: 117].

Mechanizm wychowania w rodzinie jest przynajmniej dwustronny. Rodzice dokonują wobec dzieci pewnych intencjonalnych, zamierzonych zabiegów wychowawczych i w ten sposób usiłują nadać wychowaniu pewien zaplanowany kierunek. Niezależnie jednak od powyższego proces wychowania dokonuje się nieustannie w sposób bezrefleksyjny, uboczny, poprzez grupę rodzinną i atmosferę, którą stwarza rodzina [Styrna, 1984: 123].

O wielkości wpływu, jaki ma rodzina na losy wychowujących się dzieci, świadczy między innymi długość okresu przez jaki dziecko zależne jest od opieki swoich rodziców. Okres ten to często jedna trzecia całego życia

człowieka. Ze względu na stałe i długotrwałe oddziaływanie rodziny na człowieka, powszechnie uznaje się środowisko rodzinne za najważniejszy element w całym systemie wychowania. Inne środowiska, w których znajduje się dziecko, są tylko środowiskami przejściowymi.

Stopień rozwoju dziecka, swoiste właściwości są otoczone nieustannym zainteresowaniem całej rodziny, która czuwa nad jego wzrostem i samopoczuciem. Jednocześnie w rodzinie zachodzi złożony system oddziaływania, wytworzony przez częste kontakty pomiędzy poszczególnymi jej członkami. Każdy taki kontakt wywiera swoisty wpływ na dziecko, dzięki czemu rodzina stwarza atmosferę nieustannego oddziaływania wychowawczego [Styrna, 1983: 124].

Atmosfera środowiska społecznego rozumiana jest najczęściej, jako *nastrój panujący w jakimś środowisku, otaczający jakieś osoby, zjawiska, miejsca* [Słownik języka polskiego, 1988: 95].

Atmosferę wychowawczą rodziny stanowią: tradycje, zwyczaje, wspomnienia, zaangażowanie społeczne i religijne, czynniki natury emocjonalnej i tradycyjnej, codzienne życie, radości i kłopoty rodziny, sytuacja materialna, otoczenie sąsiedzkie, a przede wszystkim wzajemne stosunki miłości w małżeństwie rodziców, między rodzicami a dziećmi, stosunki miłości między rodzeństwem itp. [Styrna, 1984: 124-125].

Bardzo istotnym elementem równowagi emocjonalnej i zdrowia psychicznego dziecka jest stabilność środowiska rodzinnego, życzliwa, ciepła atmosfera życia domowego [Cudak, 1995: 77].

M. Ziemska uważa, że zaspokojenie tej potrzeby stymuluje osiągnięcia rozwojowe dziecka. Lepiej i szybciej się rozwija w zakresie sprawności umysłu, sprawności fizycznej i kontaktów społecznych, ma zapewnione poczucie bezpieczeństwa, a więc uchronione jest od lęków i zaburzeń równowagi psychicznej. Dziecko oczekiwane, samym swym pojawieniem się budzi radość rodziców, a radość rodzi akceptację, ciepło, życzliwość, cierpliwość, tolerancję [Ziemska, 1969: 34-35].

Pojęcie właściwego, zdrowego klimatu, w jakim ma rosnąć i rozwijać się uczuciowość u dziecka, zawiera wiele elementów. Jeśli zabraknie któregoś

z nich, zaważy to w mniejszym lub większym stopniu na kształtowaniu się uczuć dziecka. Jeżeli natomiast rodzice potrafią zapewnić dziecku warunki, które sprzyjają wytworzeniu się poczucia bezpieczeństwa i jeżeli okazują mu przywiązanie uczuciowe, to umożliwiają mu prawdziwy wzrost [Głaz, 1980: 110].

Rodzina jest czymś atrakcyjnym, ważnym, pożądanym dla każdego z jej członków, gdy jest spójna. Źródło atrakcyjności stanowią związki uczuciowe między małżonkami, rodzicami a dziećmi, dziećmi między sobą. Są oni dla siebie nawzajem bliscy, pożądanymi, ważnymi pod pewnymi względami. W ten sposób zintegrowana rodzina spełnia funkcję zaspokajania potrzeby afiliacji, tj. pragnienia posiadania osób bliskich, serdecznych, akceptujących życzliwych oraz potrzeby obdarzania tymi samymi uczuciami. Dobrze spełniane role męża, żony czy rodzicielskie przyczyniają się do dobrego klimatu, co wtórnie pociąga za sobą coraz lepszą identyfikację z rolami rodzinnymi i wydajniejszą pracę dla rodziny. W takiej rodzinie – zintegrowanej, z właściwie pełnionymi rolami rodzicielskimi i przy postawach rodziców pełnych akceptacji i miłości – dziecko czuje się dobrze, bezpiecznie, jest pewne siebie, ufne wobec rodziców, a także otwarte i ufne wobec innych ludzi; zachowuje się przy tym swobodnie i jest aktywne i wytrwałe w działaniu [Ziemska, 1969: 33].

Dziecko pozbawione bezpośrednich więzów osobowych, czyli po prostu możliwości wzrastania w atmosferze miłości rodzinnej, ma trudności w nawiązywaniu przyjacielskich kontaktów, założeniu czegoś dla siebie, wymaga, nic za to nie dając [Braun-Gałkowska, 1987: 20].

Niewłaściwy klimat uczuciowy w stosunkach pomiędzy członkami rodziny jest główną przyczyną zaburzeń w zachowaniu dziecka. Należy zatem pamiętać, że stosunek do dziecka jest przez nie spostrzegany i dla wychowania ważne jest, jaki wytworzyło sobie ono obraz rodziców i jak widzi ich wzajemny stosunek do siebie. Obraz wytworzony przez dziecko uzależniony jest od postawy rodziców wobec niego [Głaz, 1980: 20].

Formowanie się postawy dziecka nie dokonuje się w próżni. Dzieje się w określonej rzeczywistości, stworzonej przez osoby, z którymi człowiek się

styka. W okresie dzieciństwa taką kluczową rolę odgrywają rodzice. W obrazie świata małego dziecka rodzice są niemal wszystkim. Analizując oddziaływanie rodziców na proces formowania się postawy dziecka należy zwrócić uwagę po pierwsze na to, że rodzice są pierwszymi i przez wiele lat najważniejszymi wzorami do naśladowania; po drugie – rodzice są mniej lub bardziej świadomymi swej roli autorami i wykonawcami programu wychowania swoich dzieci; po trzecie, rodzice stwarzają warunki życiowe i decydują o powiązaniach środowiskowych, w którym wzrasta dziecko [Narczewska, 2001: 18].

Rodzice są wzorem dla swojego dziecka. Oni zaspokajają jego potrzeby nie tylko biologiczne, ale również poznawcze, odpowiadają na jego pytania, służą pomocą i radą, kształtują życie uczuciowe. Dostarczają mu wzorców postępowania, zachęcają dziecko by było grzeczne, roztropne i spokojne, uczą pojęcia dobra i zła [Siemek, 1982: 16].

Środowisko rodzinne wprowadza dziecko w świat wartości społecznych i kulturalnych. Ukazuje mu różnorodne cele oraz uczy je sposobów, za pomocą których te cele można osiągnąć.

Należy jednak pamiętać, że dziecko nie przyjmuje automatycznie wzorów i modeli, z którymi się styka. Dlatego to metoda własnego przykładu i wzorów wychowawczych nie jest tak prosta, jak mogłoby się wydawać. Właściwe stosowanie jej polega na zachowaniu pewnego umiaru i cierpliwości w oczekiwaniach oraz na braniu pod uwagę, że wychowanej jest skłonny do korzystania przede wszystkim z tych wzorów, które mu najbardziej odpowiadają, do których ma zaufanie na podstawie dotychczasowych doświadczeń i które są dla niego najbardziej przydatne, wartościowe w zaspokajaniu jego aktualnych motywów i rozwiązywaniu własnych problemów [Grochociński, 1980: 347].

Upodabnianie się do wzoru nie jest zwykłym naśladownictwem, ale wewnętrznym przyswajaniem warunków sprzyjających osiągnięciu tego podobieństwa. Jest to proces, który wyraża się w fakcie, że obrany za model rodzic jest jakby scenariuszem służącym do kształtowania struktury cech osobowości. Należy tu pamiętać, że osobowość dziecka jest strukturą

złożoną podlegającą w toku rozwoju dojrzewaniu i hierarchizacji [Pecyna, 1998: 37].

Swobodny kontakt rodziców z dzieckiem warunkuje równowagę uczuciową w ich zachowaniach i przyczynia się do autonomii wewnątrzrodzinnej [Cudak, 1995: 94].

Umiejętność nawiązywania kontaktu z dziećmi, takt w postępowaniu, sprawiedliwość, stosowanie wysokich wymagań i surowość w egzekwowaniu ich wypełniania to cechy, które nie są sprzeczne z postawą życzliwości wobec dziecka, ale wyznaczające prawidłowy charakter roztaczanej nad dziećmi opieki. Opieka powinna rozwijać samodzielność wychowanków, a nie ją tłumić. Dlatego należy dopuszczać ich do podejmowania decyzji w różnych sprawach rodzinnych, wyrabiać poczucie odpowiedzialności oraz umiejętność oceny własnych osiągnięć i błędów [Grochociński, 1980: 343].

Najbardziej sprzyjająca prawidłowemu rozwojowi dziecka odmianą opieki jest tzw. opieka demokratyczna, która polega przede wszystkim na poszanowaniu praw wszystkich członków rodziny, na sprawiedliwym ustalaniu obowiązków i przywilejów dla każdego członka rodziny oraz ogólnej organizacji życia rodziny włączającej w nie ściśle dziecko. Opieka taka uczy wychowanków współdziałania z innymi, samodzielności, zaradności, zasad współżycia społecznego i ich przestrzegania nie z obawy przed karą lecz z własnego świadomego wyboru [Grochociński, 1980: 342].

W okresie wczesnoszkolnym jednym z ważniejszych czynności w rozwoju psychofizycznym i społecznym dziecka jest zabawa [Śledzianowski, 2000: 10].

Pełni ona doniosłą rolę w kształtowaniu osobowości dziecka – uczy, wychowuje, rozbudza określony stosunek do otoczenia społecznego i przyrody. Podczas zabawy dziecko rozwija wszechstronnie swoje możliwości, odzyskuje siły, nabywa wiadomości, a także przygotowuje się do pracy. Zabawa jest dla dziecka pracą, ponieważ stwarza warunki pobudzające

myślenie dziecka, jego twórczość i jest dla niego źródłem wielu przeżyć i radości [Grochociński, 1980: 320].

W codziennym życiu duże znaczenie ma także przyzwyczajenie do porządku. Wyraża się ono w tym, że dzieci wiedzą, gdzie poszczególne przedmioty czy narzędzia mają „swoje miejsce” i zawsze po użyciu tam je odkładają oraz reagują natychmiast, gdy zauważają, że znajdują się one gdzie indziej niż powinny. Dbają o ich konserwację i sprawność, a także potrafią właściwie się nimi posługiwać. Stopień automatyzacji takich umiejętności oraz ich wykorzystanie wyznacza poziom elementarnej samoobsługi. Dziecko, które jest systematycznie wdrażane do czynności samoobsługowych, uczy się wytrwałości i przyzwyczajają do samodzielności. Dla wyrobienia nawyków samoobsługi konieczny jest ład i porządek w domu oraz dbałość wszystkich mieszkańców o jego zachowanie [Grzeszkiewicz, 1999: 14].

Należy pamiętać, że sposób uczenia pierwszych samodzielnych prac ma duże znaczenie dla dalszego rozwoju dziecka oraz jego późniejszego stosunku do wszelkiej pracy. Początkowo dziecko uważnie obserwuje dorosłych i stara się naśladować ich ruchy, wykonywane czynności. Ta właściwość psychiki dziecka jest naturalnym sprzymierzeńcem rodziców. Jego ciekawość świata ułatwia rodzicom uczenie pierwszych czynności o charakterze samoobsługowym. Wykorzystując naturalną ruchliwość i aktywność dziecka można, i należy je jak najwcześniej wdrażać do samodzielnego wykonywania prostych czynności związanych i rozbieraniem się u ubieraniem, myciem, jedzeniem, prawidłowym korzystaniem z zabawek i sprzętu [Grzeszkiewicz, 1999: 14].

W różnorodnych okolicznościach życia rodzinnego należy zawsze dziecko pochwalić, docenić, a przede wszystkim „zauważyć” przez różne gesty miłości [Śledzianowski, 2000: 10].

Na rodzinie spoczywa obowiązek stwarzania dzieciom wartościowych pod względem wychowawczym warunków rozwoju przez odpowiednią organizację życia w rodzinie, wysoką kulturę różnych form działalności wychowawczej i metod wychowania [Grochociński, 1980: 340-341].

Przez metody wychowania stosowane w rodzinie rozumiemy określone sposoby postępowania rodziców, tworzenie warunków, sytuacji wychowawczych, które zmierzają do utrwalenia lub zmiany dyspozycji psychicznych dziecka i jego postępowania. Tu znaczną rolę odgrywają metody należące do grupy egzekutywnych: nakazy, zakazy, kary, nagrody. Zaobserwowano, że najrzadziej stosuje się metody intelektualne (pouczenie, dyskusja itd.). Natomiast metody o charakterze funkcjonalnym występują z reguły w sytuacjach, gdy rodzice prezentują dziecku dobry przykład, wzór godny naśladowania [Cudak, 1995: 154].

Metody kary i nagrody to sposoby oddziaływania wychowawczego, których stosowanie jest szczególnie złożone i trudne, wymagające dużej kultury pedagogicznej. Warunkiem skutecznego posługiwania się nimi jest nie tylko znaczny poziom wiedzy o ich wpływie na rozwój osobowości wychowanka, lecz także szczerzy i życzliwy do niego stosunek, i to przejawiający się na zewnątrz tak, aby wychowanek był tej życzliwości pewny [Grochociński, 1980: 328].

Wychowanie dziecka w rodzinie to przyswajania sobie przez nie postaw życiowych, aspiracji intelektualnych, wzorów moralnych, religijnych i społecznych, które reprezentują rodzice, krewni i ich otoczenie. Jest to przyswajanie kultury wspólnoty rodzinnej, jako zespołu środków rozwoju osobowości [Styrna, 1984: 125].

Każda rodzina tworzy niepowtarzalną i specyficzną dla siebie atmosferę życia domowego. Korzystna atmosfera jest wolna od starć i napięć domowych, zacieśnia więzi wewnątrzrodzinne, stymuluje rozwój członków rodziny. Atmosfera rodzinna serdeczna, miła, życzliwa tworzy atmosferę wychowawczą, w której dom staje się miejscem odciążenia stresu psychicznego, dom, za którym się tęskni i w którym się chętnie przebywa. Atmosfera rodzinna niekorzystna stwarza sytuacje odwrotne i na tyle niebezpieczne, że powodują ustawiczne stresy członków rodziny, zagrażając tym samym ich zdrowiu psychicznemu oraz społecznemu przystosowaniu [Cudak, 1995: 84].

Żadne oddziaływanie tego świata nie sięga tak głęboko jak to, które powstaje między rodzicami a dziećmi. Nigdy nie da się go usunąć. Zawsze pozostaje się dzieckiem swoich rodziców [Styrna, 1984: 118].

- [1] Biddulph, S. 1998. *Jeszcze więcej sekretów szczęśliwego dzieciństwa*, Poznań.
- [2] Braun-Gałkowska, M. 1987. *Psychologia domowa*, Olsztyn.
- [3] Bula, M. 1984. *Rodzina środowiskiem pełnego rozwoju człowieka*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, pod red. F. Adamskiego, Kraków.
- [4] Cudak, H. 1995. *Szkice z badań nad rodziną*, Kielce.
- [5] Czapów, Cz. 1968. *Rodzina a wychowanie*, Warszawa.
- [6] Głaz, S. 1980. *Rodzina i dziecko*, pod red. M. Ziemska, Warszawa.
- [7] Głaz, S. Grzeszek, K. Wiśniewska, J. 1996. *Rodzina. Biologiczne i psychologiczne podstawy jej funkcjonowania*, Kraków.
- [8] Grochociński, M. 1980. *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzina i dziecko*, pod red. M. Ziemska, Warszawa.
- [9] Grzeszkiewicz, G. 1999. *Rola pracy w wychowaniu rodzinnym dziecka w wieku przedszkolnym*, „Wychowanie na co dzień” Nr 12.
- [10] Janke, A.W. 1995. *Uwarunkowania podmiotowości*, w: *Pedagogiczna relacja rodzina-szkoła – dylematy czasu przemian* / red. Andrzej W. Janke, Bydgoszcz.
- [11] Kutiak, K. 1998. *Warunki wychowawcze rodziny środowiska wiejskiego: (wybrane zagadnienia)*, Warszawa.
- [12] Narczewska, M. 2001. *Czy kary są koniecznym składnikiem wychowania?*, „Wychowanie na co dzień” Nr 9.
- [13] Okoń, W. 1996. *Wychowanie w rodzinie*, w: *Nowy Słownik Pedagogiczny*, Warszawa.
- [14] Pecyna, M.B. 1998. *Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej*, Warszawa.
- [15] Siemek, D. 1982. *Problemy wychowawcze wieku przedszkolnego. Rodzina i dom*, Warszawa.
- [16] Siemek, D. 1986. *Problemy wychowawcze wieku dorastania*, Warszawa.
- [17] *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1988.

-
- [18] Styrna, S. 1984. *Znaczenie wychowania w rodzinie dla rozwoju osobowego dziecka*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, pod red. F. Adamskiego, Kraków.
- [19] Sujak, E. 1972. *Sprawy ludzkie*, Kraków.
- [20] Śledzianowski, J. 2000. *Więź dzieci z ojcami w okresie wczesnoszkolnym*, „Wychowanie na co dzień” Nr 6.
- [21] Ziemska, M. 1969. *Postawy rodzicielskie*, Warszawa.